

НАСЛІДКИ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ ОЧИМА НАУКОВЦІВ

Міжнародна науково-практична конференція «Соціально-економічні та демографічні наслідки системної кризи в Україні та шляхи їх подолання» (Київ, 26 листопада 2010 р.)

Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, Інститут економіки та прогнозування НАН України, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, Міністерство праці та соціальної політики України, Державний комітет статистики України ініціювали проведення міжнародної конференції, присвяченої обговоренню наслідків системної кризи. На форумі, що відбувся у приміщенні Інституту демографії та соціальних досліджень, порушено питання творення і реалізації соціально-економічної політики, розроблення рекомендацій з подолання кризових явищ. Робота конференції тривала у формі пленарного і трьох секційних засідань: «Сучасні соціально-економічні тенденції в Україні», «Демографічні наслідки системної кризи в Україні та шляхи їх подолання», «Соціальні наслідки системної кризи в Україні та політика протидії соціальному виключенню».

Директор Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України академік НАН України Е.М. Лібанова порушила тему можливостей подолання системної кризи в Україні. Вона розповіла про особливості світової кризи, виділивши серед її ознак депопуляцію, стрімке демографічне старіння; забрудненість довкілля; посилення розриву між багатими і бідними (як країнами, так і верствами населення); занепад традиційних моральних цінностей, масштабні політичні заворушення, тероризм. З огляду на це, криза не локальна, тобто лише фінансово-економічна, а системна, поширюється на різні сфери суспільного життя. Що ж до її специфіки в

нашій країні, то Елла Марленівна акцентувала увагу на таких явищах, як глибока демографічна криза — тривалість життя найнижча в Європі, передостання в регіоні Європи і Центральної Азії; забрудненість довкілля; економічна криза, що триває від 80-х років минулого століття; високий ступінь соціально-економічної нерівності, зокрема територіальної та гендерної, поширеність соціального відторгнення, поляризація, маргіналізація; зневага до моральних аспектів; низький рівень освіти, причетності до культури; тотальна недовіра. Таким чином, в Україні криза також має всі ознаки системного і довготривалого явища.

За такої ситуації, коли відбуваються стрімкі структурні зрушення суспільного ладу, для кожної країни визначальна у процесі виходу з кризи роль держави. Заходи, спрямовані на сприяння економічному пожвавленню, не обмежуються традиційним зниженням податків і покращенням інвестиційного клімату. Йдеться насамперед про активізацію ролі держави в економічних процесах: регуляторні обмеження оплати праці вищого менеджменту; захист від надмірно спекулятивних фінансових інструментів; прямі бюджетні асигнування крупним корпораціям (часткова їх націоналізація). Правда, і суспільство (в особі громадян) має взяти на себе функції регулювання ринкової поведінки. Вихід із кризи супроводжуватиметься поділом глобальної економічної системи на національні, пошуком власних шляхів, заснованих на принципах, прийнятних для політичних націй. Для цього потрібен своєрідний двосторонній рух — пристосування економічної системи

до ментальності населення і коригування національної психології.

Е.М. Лібанова детально зупинилась на специфічних українських антикризових заходах, серед яких формування сучасних принципів і стандартів поведінки; систематичне роз'яснення намірів, дій, очікуваних результатів від таких кроків; досягнення підтримки (розуміння) населенням основних напрямів політики; прискорений розвиток структур громадянського суспільства; формування традицій і навичок контролювання й оцінювання діяльності влади; трансформація електоральної поведінки.

Загалом, за подолання кризи доведеться заплатити посиленням утручання держави в економіку, обмеженням потреб населення, принаймні розвинених країн. За такої ситуації необхідно узгодити принципи управління економікою і державою з моральними засадами. Навряд чи знайдуться універсальні рецепти — різні країни вживатимуть різні методи з огляду на специфіку соціо-психологічної та соціально-економічної ситуації. В Україні цей процес неминуче ускладнюватиметься через нерозвиненість демократії, громадянського суспільства, несформованість традицій і навичок контролювання й оцінювання діяльності влади.

Професор Київського національного університету ім. Т. Шевченка доктор економічних наук О.А. Грішнова торкнулася проблеми соціальної відповідальності. Усвідомлення суб'єктами соціальної держави єдності соціального простору, свідоме виконання обов'язків перед співгромадянами, суспільством, державою важливе для подолання системної кризи. У феномені соціальної відповідальності домінує моральний компонент, який варто підкріпити юридичною відповідальністю. Така концепція захоплює кожну людину враховувати інтереси суспільства, беручи на себе відповідальність за вплив своєї діяльності на інших

людей, громаду, навколишнє середовище в усіх аспектах.

Важливо підкреслити, що немає сенсу говорити про соціальну відповідальність лише бізнесу, адже її несе передусім держава в особі законодавчих і виконавчих органів, а також усі члени суспільства. Тому, за вітчизняних реалій, основні суб'єкти соціальної держави — це: громадяни України; гарант Конституції — Президент України; найвищий орган законодавчої влади — Верховна Рада України; найвищий орган виконавчої влади — Кабінет Міністрів України; органи державної влади різного рівня, органи місцевого самоврядування; державні службовці як їхні представники, суб'єкти господарювання різних форм власності, профспілкові та громадські організації.

Соціальна відповідальність органів державної влади і місцевого самоврядування полягає в розробленні та реалізації внутрішньої та зовнішньої соціально-економічної політики держави, її правової основи, спрямованої на стабільне забезпечення високого рівня життя, продуктивної зайнятості населення, соціальний захист, мінімізацію соціальних ризиків, створення умов для ефективного розвитку суспільства, самореалізації творчого потенціалу особистості; у виконанні затверджених загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку. Тому соціальну відповідальність держави засвідчує насамперед відповідальний законодавець.

Соціальна відповідальність громадянина виражена в активній життєвій позиції, максимальному розкритті творчого потенціалу, раціональному споживанні, яке мінімізує згубний вплив людської життєдіяльності на довкілля, турботливому ставленні до своєї родини, до свого і чужого здоров'я, дотриманні норм соціальної етики, принципів гуманізму, свідомій передачі частини

доходів (у вигляді податків і благодійних внесків) на суспільні витрати.

Соціальна відповідальність бізнесу — це відповідальність компанії за суспільну корисність своєї діяльності перед усіма людьми й організаціями, з якими вона взаємодіє в процесі функціонування, і перед суспільством узагалі. Найточніше і найважливіше розуміти соціальну відповідальність бізнесу як відповідальність підприємця за інтегровану суспільну корисність його бізнесу. Форми прояву такої відповідальності — це відповідальний виробник, відповідальний роботодавець, відповідальний учасник соціальних відносин, відповідальний учасник економічних і політичних відносин з державою, відповідальний діловий партнер.

У 2010 році офіс Глобального договору в Нью-Йорку встановив спеціальну нагороду для найактивніших мереж, що показали найкращий результат діяльності у 2009 році. Разом з Японією та Сербією Україну визнали однією з трьох найрезультативніших мереж Глобального договору в світі, присудивши нагороду за надзвичайний внесок у справу розбудови і поширення ініціативи соціальної відповідальності. І все ж така практика поки що не набула значного застосування в нашій країні. Про це свідчать масові порушення міжнародних прав людини і трудових стандартів з боку роботодавців; недотримання законодавчо встановлених соціально-трудова прав і гарантій працівників, економія витрат на охорону праці; низький рівень заробітної плати, тривала заборгованість з її виплати; забруднення довкілля, виснаження природних ресурсів; невисока якість продукції, приховування небажаної інформації, недобросовісна реклама.

Завідувач кафедри кооперації та соціології Білоруського торгово-економічного університету споживчої кооперації (Гомель) кандидат економічних наук А.Г. Злотніков доповідав про регіональні особливості в де-

мографічному розвитку білорусько-російсько-українського прикордоння. Він проаналізував загальні коефіцієнти народжуваності в Білорусі, Росії, Україні, а також їхніх столицях за 2000–2009 рр. як важливий елемент демографічного розвитку. Вчений відзначив, що, по-перше, тенденції останніх років зі зростання народжуваності породили насамперед структурні зміни у віковій чисельності населення. По-друге, залишається незначним головний показник — народження третьої дитини в сім'ї: за останнє десятиліття це від 6,5% до 7,5% дітей, за винятком 2008 р., коли цифра зросла до 8,1%. По-третє, не збільшується коефіцієнт народжуваності в категорії 20–29 років. Народжуваність у віці 20–24 роки в абсолютних величинах стоїть на рівні 2001 року, істотно меншому за всі показники ХХ століття. По-четверте, демографічну ситуацію характеризує негативне сальдо природного приросту населення, причому загальна кількість народжених у 2008 році менша на 10,1% від рівня 1993 року, в якому розпочалося різке зниження народжуваності.

На думку **проректора з навчально-методичної роботи Університету банківської справи Національного банку України доктора економічних наук І.С. Кравченко**, криза була сильнішою в країнах з дефіцитом робочої сили і слабшою в країнах з її профіцитом. Зокрема, найскладніша ситуація склалась там, де був дефіцит робочої сили порівняно з потенційним рівнем ВВП, але водночас мала місце від'ємна міграція населення. Що цікаво, криза виявилася сильнішою в країнах-експортерах мінеральної сировини. А ті, де інновації в розвитку економіки були інтенсивно реалізовані, відчули кризу не так гостро. Тому спад світового ВВП може частково стати єдиною можливістю забезпечення економічної рівноваги у випадках, коли не вжито адекватних заходів економічної політики задля мобільності ресурсів (за штучних

обмежень перерозподілу факторів виробництва). З одного боку, ліквідуються бар'єри на шляху товарів і послуг (СОТ), з іншого — створюються регіональні економічні та політичні союзи (European Union, CIS, Eurases, SOC, NAFTA), які перешкоджають досягненню рівноваги світової економіки. Доповідка зазначила, що зменшення міграції в одних регіонах призводить до її зростання в інших. Недопущення мігрантів до Європи викликає посилення їхніх потоків у сусідні країни, тому в найближчі роки тиск зовнішньої міграції на Україну зросте.

Перший заступник директора Державного центру зайнятості Міністерства праці та соціальної політики України Н.І. Зінкевич присвятив доповідь ризикам і перспективам розвитку вітчизняного ринку праці на етапі виходу з кризи. Він зазначив, що впродовж 2008–2009 рр. країна пережила значні втрати кадрового потенціалу. Чисельність найманих працівників у промисловості й будівництві, службовців комерційних банків і фірм тільки протягом 2009 року скоротилась майже на мільйон. Незважаючи навіть на своєчасне прийняття антикризового законодавства у сфері регулювання зайнятості і ринку праці, яке загальмувало в перші чотири місяці 2009 року зростання безробіття, для десятків тисяч українців, перш за все молодих, доступ до продуктивної зайнятості на тривалий час обмежився. Як відомо, така реакція ринку праці на кризу характерна для багатьох розвинених країн.

Розглядаючи вплив кризи на український ринок праці, доповідач наголосив, що вона позначилась погіршенням кількісних і якісних показників. Українські безробітні, зареєстровані в центрах зайнятості 2009 року, володіли за освітнім рівнем найвищими конкурентними перевагами перед безробітними минулих років — понад 33% мали вищу освіту, близько 34% — профе-

сійно-технічну. Скажімо, незайнятими опинились майже 65 тис. законодавців, інших державних службовців, керівників проти 40 тис. у докризовий період. Більше того, сьогодні в Україні через низький рівень оплати праці, на жаль, удається заповнити лише кожен другу вакансію. Це свідчить, що навіть на фоні обмеженого доступу до зайнятості, зростання незаможного прошарку люди не погоджуються на роботу з невисоким рівнем заробітної плати, престижність праці скорочується, в суспільстві поширюються утриманські настрої.

У Державному центрі зайнятості переконані, що в новому десятилітті має відбутися суттєва модернізація ринку праці у площині реструктуризації зайнятості, її супроводжуватимуть: 1) інформування і мотивація широких верств населення в отриманні та розвитку вмінь, компетенцій, кваліфікацій упродовж усього життя; 2) інтеграція в загальнонаціональний процес створення Національної рамки кваліфікації, зокрема на сучасній базі центрів професійно-технічної освіти державної служби зайнятості. На думку Н.І. Зінкевича, запровадження Національної рамки кваліфікації дозволить поступово і безболісно перейти від ринку дипломів до ринку компетенцій, збалансувати ринок праці з ринком освітніх послуг, створити реальні умови для забезпечення в Україні гідної продуктивної праці.

Завідувач відділу соціально-гуманітарного розвитку регіону Інституту регіональних досліджень НАН України доктор економічних наук У.Я. Садова окреслювала поступ територіальних міграційних систем у контексті викликів сучасної кризи. Зважаючи на те, що існує два умовних типи міграційних систем: із правом довготривалого перебування іноземців, пов'язаного з трудовою міграцією, і з правом короткотермінового перебування для задоволення пікового попиту на сезонну міграцію і кон'юнктуру зайнятості, за цими типами

умовно розподіляють і країни. Зокрема, державні утворення, що орієнтувались на довготермінову трудову міграцію, мали на меті подолання демографічної кризи – підбір скерований на робочу силу виключно з допомогою ринкових критеріїв (її кваліфікованість). Країни, що орієнтувались на короткотермінову трудову міграцію, прагнули насамперед розв'язання поточних проблем, проте через тривале використання праці іммігрантів і практики об'єднання сімей вони де-факто перетворювалися в імміграційні держави.

Уляна Ярославівна зробила кілька зауважень щодо діяльності вітчизняних територіальних міграційних систем. Вони розвиваються на основі об'єктивних соціальних, економічних законів, проте напрями їх функціонування держава не враховує. Особливої уваги вимагають депресивні регіони, де міграційним капіталом широко послуговуються, аби зняти соціальну напругу, спровоковану кризою. Його слід коректно залучати для потреб регіонального людського розвитку. Належить дати термінову відповідь на питання, як не лише втримати кваліфікованих робітників у країні, але й повернути їх частину з еміграції. Адже зрозуміло, що 80% трудових емігрантів ніколи не повернуться в Україну, де зарплата на рівні прожиткового мінімуму. Капіталізації знань людини недостатньо, треба налагоджувати технічну базу розв'язання проблеми, в т.ч. завдяки формуванню спеціальних регіональних, міських, інших програм.

Однією з активно обговорюваних тем конференції стала бідність як соціальний наслідок системної кризи в Україні та шляхи її подолання. Цій проблемі, зокрема, була присвячена доповідь **доцента Національної академії державного управління при Президентіві України (НАДУ) кандидата наук з державного управління М.В. Кравченка**. За офіційними даними, рівень бідності в Україні становить 28% –

це майже 13 млн громадян. Є підстави говорити про масову бідність, адже вона охоплює цілі прошарки і групи населення. З'явилися і «нові бідні», тобто незаможні серед зайнятого населення.

Як відомо, бідність суттєво звужує людський розвиток, поглиблює загальне зубожіння населення, відтак відбувається маргіналізація певних соціальних груп, деградація суспільства. Незаможні мають обмежений доступ до якісних медичних, освітніх послуг, культури, можливостей розвитку дітей, що в свою чергу зумовлює формування довготривалого стану бідності. Посилюється соціальна напруга.

Надзвичайно гострою залишається проблема сільської бідності. Якщо в 1999 р. рівень бідності, рівень і глибина злиднів у місті й селі суттєво не відрізнялись, то в 2008 р. рівень бідності в сільській місцевості дорівнює 38,2%, майже в два рази перевищуючи показники міст. Рівень злиднів у сільській місцевості 22,2% проти 9,5% у місті; глибина злиднів у сільській місцевості 26,3%, тоді як у місті 20,9%.

Необхідність вироблення вітчизняної державної політики у сфері подолання бідності викликана соціально-економічною ситуацією, яка не дає можливості застосовувати механізми соціального захисту населення, притаманні промислово розвиненим країнам з високим рівнем життя і соціальних гарантій. Сьогодні боротьба з бідністю в Україні – найпріоритетніше завдання для держави і суспільства, але хаотичне поєднання різних моделей суспільних відносин, несистемне, фрагментарне застосування їхніх компонентів у стратегічних напрямках породили неузгодженість мети і засобів та механізмів її досягнення. Так, Стратегія подолання бідності від 15 серпня 2001 року містила рецепти усунення наслідків, а не причин її поглиблення і поширення.

У Національній доповіді «Цілі розвитку тисячоліття. Україна–2010» визначено

6 проблемних питань на шляху подолання бідності: неефективний перерозподіл доходів; низький рівень оплати праці; бідність сімей з дітьми; несправедливий розподіл державних трансфертів, спрямованих на соціальну підтримку; вплив світової фінансової кризи; поширення утриманських настроїв, соціальної пасивності.

Заступник директора з наукової роботи Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України доктор економічних наук О.В. Макарова доповідала про моніторинг і оцінювання програм як засіб покращення соціальної політики.

Виступ **проректора з науково-педагогічної роботи Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана доктора економічних наук А.М. Колота** був присвячений імплементації нових і модернізації класичних функцій держави в соціально-трудої сфері в умовах глобальних викликів. Новий етап технологічного й економічного розвитку означений поступовим посиленням ролі держави в економіці. Ще одна тенденція виявляється в тому, що з підвищенням середнього по-

казника ВВП на душу населення бюджетне навантаження збільшується, а це вимагає посилення відповідальності інститутів держави. Потрібно також урахувати і зміну структури державних витрат з орієнтацією на розвиток людського капіталу, якого можна досягти передусім збільшенням вкладень, націлених на освіту, охорону здоров'я, професійну підготовку і перепідготовку кадрів.

Дослідження науковців, оприлюднені на форумі «Соціально-економічні та демографічні наслідки системної кризи в Україні та шляхи їх подолання», довели правильність висновків, зроблених на 98-й Міжнародній конференції праці в червні 2009 року: «Глобальний економічний спад унеможливорює для будь-якої країни в короткостроковому терміні тиражування власного досвіду виходу з кризи. Якщо всі країни стимулюватимуть свою внутрішню економічну активність, у першу чергу, завдяки зайнятості і соціальному захистові, можна буде відновити глобальне економічне зростання і торгівлю».

Надія КНЯЗЕВ,
член Національної спілки журналістів України